

انواع نقوش ترنج در آجر کاری های ارگ کریم خانی شیراز

محبوبه السادات میرشمسی^۱، آرزو رئیسی^۲، ملیحه پورزمان^۳

۱- مدرس، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

۲، ۳- دانشجو، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Ma_mirshamsi@yahoo.com

چکیده:

هنر سنتی ایران تجلی معنی در کالبد را به صورت نمادین در تزئینات معماری تجسد بخشیده است. این هنر گرانمایه با ابزار ساده و مهارت بالای معماران، نقوش بسیار پیچیده و زیبایی را خلق نموده است که بسیار باعث حیرت و شگفتی مخاطبان خود شده است. از جمله این هنر ها که استادانه در معماری دوره هایی مختلف ایران به کار برده شده است؛ آجر کاری، کاشی کاری، گچ بری و آینه کاری در کنار سایر هنرها مانند قلم کاری و منبت کاری می باشد. در این بین هنر آجر کاری در دوران پیش از اسلام به لحاظ قدمت و کثرت از پیشینه ای بسیار درخشان برخوردار است. دوره ی زندیه از جمله حکومت های پس از اسلام است که بخش اعظم تزئینات بیرونی بناهای آن آجرکاری می باشد. از نقوش اسلامی پر کاربرد در دوره زندیه نقش ترنج است، که در اکثر تزئینات این دوره از قبیل آهکبری و گچبری دیده می شود. پژوهش حاضر در راستای ارزش آجر کاری دوران زندیه در بناهای کریم خانی و همچنین همخوانی نقوش آجر کاری با طرح های ترنج، به شناسایی انواع این نقوش در آجر کاری های ارگ کریم خان شیرازی پرداخت. روش پژوهش از نوع تحلیلی - تاریخی و جمع آوری اطلاعات به روش کتابخانه ای و میدانی انجام گرفته است. نتایج حاصل حاکی از وجود پنج طرح مختلف ترنج در آجر کاری های بنا ها ارگ کریم خان می باشد.

کلمات کلیدی: نقش ترنج، آجر کاری، ارگ کریم خان، شیراز.

۱- مقدمه

فرهنگ و هنر کهنسال و دیرپای ایرانی-اسلامی، همواره در میان سایر فرهنگ ها خوش درخشیده و نقش آن در بنای فرهنگ بشری بسیار قابل توجه بوده است. کمترین تمدنی را می توان یافت که از پیشینه ای این چنین درخشانده و غنی برخوردار باشد. همین اعتبار می تواند در عصری که هر ملتی در پی جستجو و ساختن پیشینه و یا سرقت هویت از سایر فرهنگ ها برای خود است ما را برآن دارد که با سربلندی و قدرت از فرهنگ و هنر ایرانی-اسلامی سخن گفته و به حراست همه جانبه

و شایسته از آن بپردازیم. دوره زندیه یکی از ادوار مهم و سرنوشت ساز ایران محسوب می شود که دستاوردهای ارزشمندی را به تاریخ بشری عرضه کرده است. شهر شیراز در این دوره یکی از مراکز توانمند در عرصه های گوناگون هنر اسلامی است که از آن جمله می توان به ساخت بنای عظیمی چون ارگ کریمخانی اشاره کرد. هنر و معماری دوره کریم خان، ترکیبی از معماری پیشین ایران است که به دارای یک زبان مخصوص به خود برای ارج نهادن به تمدن و هنر گذشتگان و همچنین ادامه معماری سنتی در جهت شکوفایی هنر معماری و فنون مهندسی بومی است. در دوره زندیه بخش اعظم تزئینات بیرونی و داخلی توسط آجرکاری با نقوش متنوع می باشد. لذا در این پژوهش هدف بررسی انواع آجرکاری و نقوش بکار رفته در آن است. سوال اصلی پژوهش حاضر مبنی بر این است که در آجرکاری دوره زندیه از چه نقوشی استفاده شده است؟ در این راستا بنای آجرکاری و نقوش آجری ارگ کریمخانی که نمود بارز بناهای دوره ی زندیه و دارای تزئینات نغیز آجرکاری است مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و نوع تزئینات آن مشخص گردیده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

در زمینه ی تاریخ هنر و معماری کتب و تحقیقات بسیاری موجود است؛ اما به طور خاص کمتر به هنر و معماری عصر زندیه پرداخته شده و غالباً نتوانسته است بازگو کننده ی جامع و کامل عظمت هنر این دوره باشد. در این بین هوشنگ اسفندیاری پور در کتابی با عنوان جلوه گاه هنر و معماری در کاخ کریم خانی - که از منابع مهم در این زمینه است - به معرفی معماری کاخ کریم خانی، توصیف نقوش تزئینی همچنین بررسی جزئیات فضاها ی داخلی و تزئینات آجر کاری مربوط به فضای داخلی و خارجی ارگ پرداخته است (شفیعی، ف. و اسفندیاری پور ه.، ۱۳۵۶). اما در خصوص آجرکاری و انواع آن مطالعات گسترده تری صورت پذیرفته است که از آن جمله میتوان به موارد مذکور در ادامه اشاره کرد. محمود ماهر نقش در کتاب میراث آجر کاری ایران در سال ۱۳۰۱ انواع آجر های تزئینی و برخی از نقوش هندسی آجر کاری را در بناهایی شهرهای مختلف، از جمله کاخ کریم خان به تصویر کشیده شده است (ماهرالنقش م.، ۱۳۰۱). همچنین زهره بزرگ نیا در مقاله تزئینات آجری در سال ۱۳۸۶ به انواع آجر کاری در دوره های تاریخی مختلف ایران پرداخته است و در این راستا آجرکاری بعد از اسلام را به پنج دوره تقسیم نموده است. در دسته بندی ارائه شده دوره زندیه، از قرن دوازدهم تا پایان قرن سیزدهم را در بر میگیرد (بزرگ نیا ز.، ۱۳۷۶).

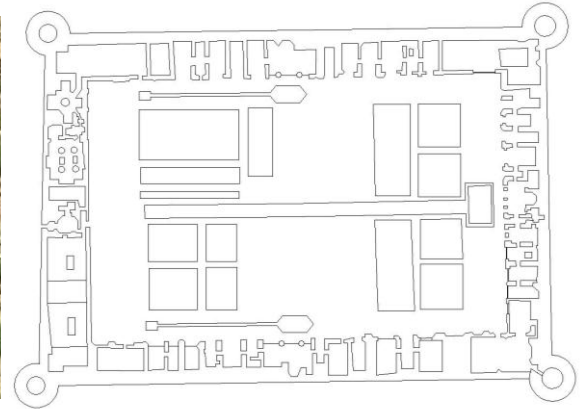
۲-۱ محدوده پژوهش

شهر شیراز به شکل مستطیل به طول ۴۰ کیلومتر و عرضی متفاوت بین ۱۵ تا ۳۰ کیلومتر به مساحت ۱۲۶۴ کیلومتر مربع در جنوب غربی ایران، واقع در استان فارس قرار دارد، شهر شیراز مرکز استان است که دارای طول و عرض جغرافیایی ۲۵/۳۰ و ۲۹/۳۷ درجه و ارتفاع ۱۵۵ متر از سطح دریا می باشد کهن ترین اثر نوشتاری که نشان می دهد شهر شیراز در چه زمانی بنا شده است، مربوط به الواح گلی تخت جمشید که واژه آن را « شی رازی ایش» ذکر شده است (خرمایی م.، ۱۳۷۹). شیراز در دوره ی دیلمیان، دوره ی اتابکان، دوران پادشاهان آل اینجو، آل مظفر و دوره ی زندیه به عنوان پایتخت ایران بوده از آنجا که همواره وجود پایتخت و مادر شهری بزرگ مدرکی نمایان بر وجود حکومتی نیرومند بوده در انتخاب پایتخت توجهی ویژه وجود داشته است. پایتخت در واقع بازتاب توانایی یک سلسله به شمار می آمده و فرمانروایان هر عهدهی در قلمرو خود یکی

از شهرها را که از شرایط مساعد تری برخوردار بوده به عنوان مرکز حکومت انتخاب میکرده اند. کریمخان زند با توجه به برخی شرایط شیراز از قبیل اعتدال، شرایط اقلیمی و طبیعی، موقعیت ویژه ی جغرافیایی، استحکامات طبیعی، قرار گرفتن بر سر راه کهن خلیج فارس و نزدیکی به اصفهان، دژ نظامی فهتدر بر فراز ورودی شهر، برج و باروی اطراف شهر، علاقه ی شخصی کریم خان زند به این شهر و دوری از قاجارها شهر شیراز را به عنوان پایتخت برگزیده است. وی در سال ۱۷۵۴/۱۱۶۷ به شهر شیراز حمله کرد و از طریق دروازه اصفهان واقع در شمال شرقی توانست قلعه ی شیراز را به تصرف خود درآورده (قدیانی، ع، ۱۳۴۲) و در آن سکنی گزیند و سازمان دهی شهری و بازسازی شیراز را آغاز و تا روزهای پایانی زندگی اش از آباد کردن باز نایستاد. از جمله بناهای مهم این دوره حمام وکیل، ارگ کریم خانی، دیوان خانه، آب انبارهای وکیل، بازار وکیل، تکیه هفت تن، مسجد وکیل و عمارت کلاه فرنگی می باشد. آن چه که در معماری کاخ و دیگر بناهای وکیل شاخص می باشد، تاثیرات و تاثرات است. چنانکه برای مثال دیوار برج های مرتفع با آجر کاری متنوع هندسی، تزئین شده است. هنری که اوج آن در دوره ی سلجوقی و ایلخانی شناخته شده است (شفیعی ف، ۱۳۸۴).

۳-۱ نمونه مورد مطالعه

شیراز به عنوان مقر کریم خان و جانشینان زند بوده لذا هنر معماری و شهرسازی عصر زند را بیشتر باید در شیراز یافت. کریم خان در زمان سلطنت خود در شیراز سعی کرد که بهترین و زیبا ترین قسمت شیراز یعنی ناحیه ی شمال غرب را مرکز حکومت خود قرار دهد. و بنای عظیم و با شکوه ارگ کریمخانی را در این قسمت برپا داشت. ارگ ساختمان چهار گوشه است که روی بدنه ی بیرونی دیوارها و چهار برج آن نقشه و نگاره هایی زیبا و ساده به وسیله ی آجر حک شده است و هر بیننده ای را نسبت به حکومت پر عظمت کریم خان زند به تفکر وامیدارد. این بنا در زمینی به مساحت ۱۲۸۰۰ متر مربع با زیر بنای ۴۰۰۰ متر مربع با مصالح سنگ و آجر ساخته، در اطراف آن خندقی به عمق چهار متر قرار داشته است (نصر ط، ۱۳۸۷). ارگ دارای حیاطی مستطیل شکل به طول ۱۲۰ و عرض ۱۰۰ متر و حوض بزرگی در وسط آن قرار دارد (خرمایی م، ۱۳۷۹). طرح مایه کلی بنا به صورت درون گرا و متقارن می باشد. بنا فاقد پنجره رو به بیرون و تنها از طریق یک ورودی کوچک با بیرون در ارتباط بوده و قسمت اعظم این ارگ به عنوان حرم سرا استفاده می شده است. عمده تزئینات بنا مربوط به اتاق ها و تزئینات بیرون محدود به نمای آجری زیبا و ساده می باشد. در سه ضلع آن یعنی در ضلع های شمالی، غربی و جنوبی، شاه نشین ها قرار دارند که شامل یک تالار و دو اتاق سه دری بزرگ و در جلوی هر سه ایوان دو ستون سنگی به ارتفاع ۸ الی ۹ متر قرار دارد. دیواره ی بنا در پایین دارای سه متر ضخامت و به صورت مخروطی ناقص ساخته شده اند (نصر ط، ۱۳۸۷). قدیانی به نقل از تاریخ گیتی گشا درباره ی چگونگی ارگ می نویسد: "در آن خطه ی خلد میانی، چنان مکانی که دولت سرای آن حضرت تواند شد، نبود و از آن گذشته رای ارجمند و خاطر مشکل پسند از این معنی تحاشی داشت که در جای و سرای پرداخته گذاشتگان و گذشتگان منزل و مکان فرمایند" (قدیانی، ع، ۱۳۴۲: ۱۴۶). تصویر شماره ۱ پلان و تصویر هوایی از بنای ارگ کریم خان را نمایش می دهد.

شکل ۱- ارگ کریم خان زند در شیراز، سمت راست: پلان، سمت چپ: تصویر هوایی، منبع: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان فارس.

۱-۴ روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع تحلیلی-تاریخی می باشد. در مرحله نخست به منظور گردآوری اطلاعات تاریخی در حوزه موضوع از روش مطالعات کتابخانه ای بهره گیری شده است. داده ها در این قسمت شامل اطلاعات تاریخی و اطلاعات مربوط به آجرکاری و طرح های تزئینی می باشد که از طریق مراجعه به اسناد، کتب و مقالات مکتوب گردآوری گردیده است. در مرحله بعد به منظور بررسی داده های موجود بر روی بنای مورد مطالعه از روش تحلیلی استفاده شده است. در این قسمت به دلیل نیاز به اطلاعات تکمیلی با مراجعه حضوری به سایت تاریخی بنا اطلاعات مورد نیاز از قبیل تصاویر به روش میدانی جمع آوری گردیده است.

۲- آجرکاری

کیانی هنر آجرکاری را هنر چیدن آجر در بناها به منظور عرضه نماهای تزئینی متناسب با شکل و هیئت کلی بنا آجرکاری معرفی می نماید (کیانی م. ی، ۱۳۷۶). خشت و آجر که از مصالح و اجزای اصلی هنر آجرکاری است در معماری ایران به عنوان ذره ای در مقابل کلان معماری نمود نمیکند، بلکه چون واحدی است که در معماری می نشیند. به عبارت دیگر همچون نته است در ساختمان یک موسیقی سمفونیک، یا همچون کلمه است در شعر. البته باید در نظر داشت غرض مقایسه شعر و موسیقی با معماری نیست بلکه هدف، نمایاندن ارزش یک عنصر در معماری است. آجر فقط پرکننده ی جرزها و پوشاننده ی احجام و جدا کننده ی آن ها از یکدیگر نیست، بلکه به عنوان یک عنصر کامل در معماری ایران به کار رفته است. "آجر یا آجور یا آگور واژه ای است یونانی و به خشت هایی می گفتند که احکام و فرامین دولتی روی آن نوشته می شد. به درستی معلوم نیست که آجر از چه زمانی پیدا شده است" (کباری س.، ۱۳۷۵:۱۳۹). خصیصه کامل این عنصر ساختمانی در معماری آجری اصیل، به غایت محسوس است.

آجرها در ترکیبشان با یکدیگر تابع ریتم و هندسه‌ی خاصی هستند که آن‌ها را شکل و حالت می‌بخشد. آجر قدیمی‌ترین مصالح ساختمانی بشر پس از سنگ است که سوابق تاریخی نشان‌دهنده‌ی آن است که ساکنان نواحی خوزستان و یا بین‌النهرین نخستین اقوامی بودند که به این موقعیت دست یافتند و احتمالاً اولین تجربه‌های خود را در کف اجاق‌هایشان مشاهده نمودند. عدم وجود مصالح سنگی و چوبی باعث شد که مردم از خاک به عنوان اصلی‌ترین مصالح استفاده کنند. ایرانیان باستان نیز از دیرباز با آجر آشنایی داشته و از آن در قسمت‌های مختلف ساختمان، اسکلت، قوس‌ها، پوشش سقف‌ها، نماسازی و پوشش کف استفاده می‌کردند. بزرگترین و قدیمی‌ترین اثر معماری آجری ایران پیش از اسلام معبد چغازنبیل در خوزستان است که متعلق به دوران عیلامی تعلق است (بزرگ‌نیا ز، ۱۳۸۶). استمرار به کارگیری آجر پس از اسلام سبب شد تا مدول یا پیمان‌نامه معماری ایرانی چه از نظر زیبایی، چه از نظر تناسب و ایستایی متحول گردد و فرصت را فراهم سازد تا خلق زیبایی‌ها اولاً در بناهای کم‌حجم نمود پیدا کند، ثانیاً در مناطقی که سنگ و چوب در دسترس نبود با ایجاد یک کوره به خلق بناهای زیبا با حجم زیاد دست یابند. بهره‌جستن فراوان از آجر به عنوان اصلی‌ترین مصالح در بناهای عمده ناحیه‌های ایران گویای توجه به دو نکته مهم فنی در این مصالح با توجه به ویژگی‌های آب و هوایی، بخش عمده‌ای از این سرزمین است. ضریب انبساط و انقباض آجر در برابر گرما و سرما به گونه‌ای است که از ایجاد ترک در بنا جلوگیری می‌کند. آجر در مقایسه با دیگر مصالح از قدرت ذخیره انرژی حرارتی برخوردار است و در نتیجه نوسان‌های حرارتی محیط خارج از جداره بنا به داخل شدید نیست و بدون دخالت وسایل گرم‌ساز و خنک‌کننده می‌تواند شرایط و فضای مطبوع‌تری را فراهم آورد. آنچه امروز به نام آجر شناخته شده است، پدیده‌ای است که از دگرگون شدن گل رس و از حرارت دادن خشک‌گلی و سخت شدن آن به دست می‌آید (کیانی م. ی، ۱۳۷۶). به طور کلی آجرهایی که در دوران بعد از اسلام به کار رفته، به صورت مربعی و مستطیلی و در ابعاد مختلف به کار رفته است. طی کاوش‌های انجام شده ابعاد آجر مربع بین ۳۴×۳۴ الی ۱۸×۱۸ است. برخی معتقدند که از روی ابعاد آجرها می‌توان دوره تاریخی آن را حدس زد اما طبق نظر اکثر محققان نمی‌توان از روی ابعاد آجر دوره آن را حدس زد زیرا در هر دوره تاریخی آجر با ابعاد مختلف با کاربرد متفاوت به کار رفته است (کیانی م. ی، ۱۳۷۶).

آجرهای دوره زندیه به کریم‌خانی معروف است. در انتخاب جنس خاک آن‌ها دقت فراوان به کار رفته و به دلیل نامناسب بودن خاک شیراز، در شهرستان لار واقع در استان فارس پخته‌شده و اندازه آنها بین ۲۳/۵ تا ۲۴ سانتی‌متر است. آجرهای بزرگ مستطیل (علینقی خانی) از همین دوره در دست است که در لبه باغچه‌ها به کار برده می‌شده است (کیانی م. ی، ۱۳۷۶). انواع هنر آجرکاری در دوره بعد از اسلام شامل رگ‌چینی، گل‌اندازی، گره‌سازی، آجرکاری رنگی (گره‌سازی رنگی)، آجرهای خفته و رفته یا پت‌گین، خون‌چینی و آجرهای تزئینی نقش‌دار (مهری) است. در جدول شماره ۱ اطلاعات مربوط به هر نوع آجرکاری معرفی گردیده است.

جدول ۱- انواع آجرکاری، منبع: نگارندگان.

نوع آجرکاری	توضیحات
رگ چینی	آجرکاری با ترکیب آجرهای یک رنگ و ایجاد طرح ها و نقش های مختلف در سطحی صاف که از آن به عنوان «رگ چین» نیز نام برده می شود.
گل اندازی	در موقع رگ چین کردن آن را چنان میچینند که از ترکیب آن ها گلهای مختلف هفت رگی، پنج رگی و غیره بدست می آید.
گره سازی	یکی از شیوه های بسیار ظریف و پر کار آجر کاری تزئینی است که به کمک قطعه های مختلف آجر های بریده و تیشه داری شده و در اندازه های گوناگون انجام می پذیرد .
آجرکاری رنگی	در این شیوه با آجر هایی با رنگ های مختلف و به شیوه ی مسطح، طرح های گوناگون ایجاد می گردد.
آجرهای خفته ورفته یا پت گین	در این شیوه با قرار دادن آجر ها در سطح های مختلف و به صورت برجسته و فرو رفته طرح هایی به وجود می آورند که با ایجاد سایه روشن جلوه ی خاصی به بنا می بخشد .
خوون چینی	این شیوه گونه ی خاصی از آجر کاری در مایه ی خفته رفته و گره چینی می باشد .
آجرهای تزئینی نقش دار(مهری)	آجر های نقش دار برجسته همراه با قطعه های چون : لچکی قوس ها،حاشیه ها،رخ بام ها و غیره

آجر به عنوان یک عنصر تزئینی قابلیت این را دارد که با تمام عناصر معماری بیامیزد و یا به شکل یک عنصر مجرد تزئینی جلوه گر شود. در کنار کاربرد وسیع آجر چهار گوش و مستطیل در ساختار اصلی بنا در دوران اسلامی، از آجر همچنین در نما نیز استفاده شده که بیشتر نقش تزئینی بر عهده داشته است. در این دسته بندی آجر در هفت گروه واکوب یاآمال، آجر پیش بر، آجر مهری، آجر تراش، آجر های تزئینی قالبی یا تراش، آجر آسباب و قواره بری تقسیم بندی می گردد. جدول شماره ۲ انواع آجر را در این دسته بندی و ویژگی های آن را بیان می دارد.

جدول ۲- گونه های مختلف آجر تزئینی، منبع: نگارندگان.

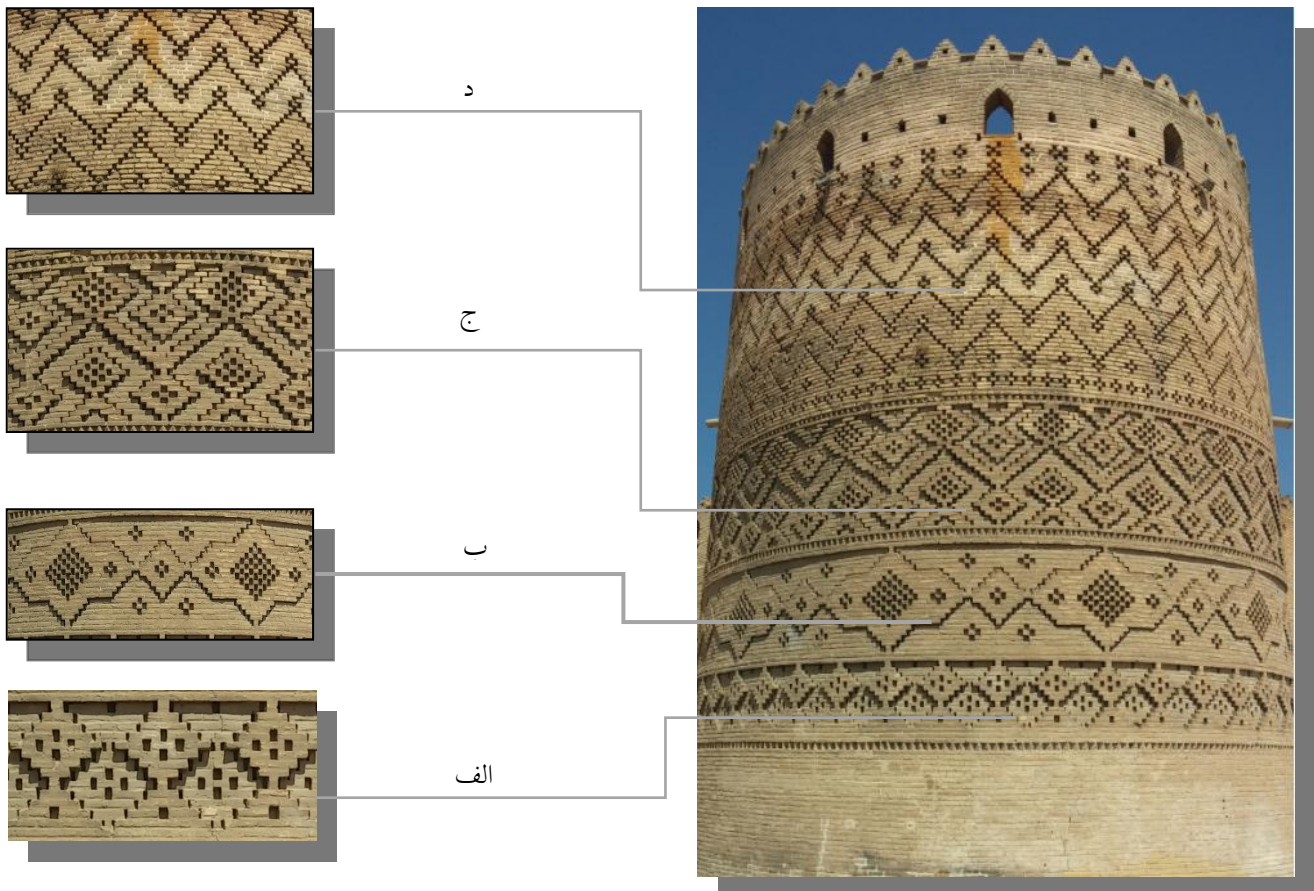
نوع	توضیحات
۱ آجر واکوب یا آمال	برای ساختن آجر های صاف جهت کار د نمای ساختمان، خشت را پس از بیرون آوردن از قالب چوبی مانند ماله واکوب می کردند و با دست آغشته به آب روی آن را صاف می کردند و سپس به کوره می بردند .
۲ آجر پیش بر	آجر هایی با شکل های مختلف به جز چهار گوش و مستطیل برای کار در محل های معین مانند: ستون ها و دور ها و غیره .این گونه آجر ها به دو دسته آجر و آجر سفال تهیه می شوند .
۳ آجر مهری	آجر های پیش بر از نظر سطح در دونوع ساده و مهری یا نقش دار تهیه می شوند . نقش اندازی روی آجر چه به صورت برجسته و چه فرو رفته جز در مواردی محدود و خاص که به گونه ای پیش بر و دست کار صورت گرفته است .

۴	آجر تراش	قطعه های گوناگون پاره آجر از کوچک ترین اندازه تا بزرگترین اندازه که نزدیک به یک آجر کامل است .
۵	آجر آبسب	آجری است که پس از تراش آن را در آب می خیسانند و زنجاب میکنند و کناره ی آن را به وسیله ی ماسه بادی یا گرده آجر و گاه با گل رس یا اخری می ساینند .
۶	آجرتزینی	این گونه آجر ها که در اندازه ها و شکل های مختلف هندسی و غیر هندسی و به ویژه دور دار به کار می رفته است . این آجر ها به صورت نقش دار و هم به صورت بدون نقش تهیه می شود
۷	آجر قواره بری	قواره بری در واقع یکی از شیوه های آجر تراش است که در آن به جای نقش شکسته بابه جستن از قطعه های مستقیم آجر ،نقش گردان یا قطعه های منحنی به کار برده می شود .

۱-۲ تزئینات آجر کاری ارگ کریم خانی

معماری، ذهنیت جان گرفته ی دوران خود است. بشر اندیشه های خود را در قالب مصالح به شکل سازه های معناداری جسمیت بخشیده است. در این میان مردان و زنان بزرگی پا در میدان جاودانه تاریخ نهادند و در گذر صفحات آن، آثار فرهنگی و هنری بسیاری از خود به یادگار گذاشته اند که امروزه باعث فخر و مباهات ایرانیان شده است. به طور کلی آثار وکیل در شیراز، آمیزه ای از بناهای خدماتی عام المنفعه، دولتی و خصوصی است که در کنار هم و منسجم مجموعه ی هماهنگی را خلق کرده اند. آنچه درباره بنای زندیه قابل توجه است تزئینات آجرکاری وابسته به معماری است. در نمای بیرونی، باروی کاخ کریم خانی به استنای تیرکش ها و جان پناه ها که در حد نهایی ارتفاع برج ایجاد شده اند، فاقد هرگونه آجرکاری است. ابعاد آجرها $۲۵ \times ۵ \times ۵$ سانتی متر است و در واقع پوسته بنا را تشکیل می دهند. بخش تزئینی برج شامل چهار باند تزئینی است که تمام کوشش معمار در تزئین نمای بیرونی، صرف آجر کاری برج ها گشته و آن چه که نمای بیرونی را از یکنواختی و سادگی بیرون آورده است همان تزئینات آجر کاری می باشد. این تزئینات آجرکاری سایه روش های زیبایی در نمای برج به وجود آورده و گوشه ای از هنر معماری عصر زند را در معرض دید قرار داده است. این تزئینات به ترتیب از پایین در باند هایی قرار گرفته اند و هرچه به بالا میروند، عرض باند ها از باند پایینی بیشتر می شوند. در ردیف اول لوزی های دنداندار کوچکی در دو ردیف دیده می شود که ردیف پایین یک رج عقب تر از ردیف بالایش قرار گرفته و در قسمت زیرین آن تزئینات دندان موشی از بخش پایینی مجزا شده است (شکل ۲- الف). ردیف دوم از تزئینات آجرکاری تذهیبی تشکیل شده که به کرات در حجاری ها و نقاشی های درون کاخ استفاده شده است. این تزئینات آجرکاری تذهیبی، شامل یک ترنج و سر ترنج است که یکی در میان در هر برج ۶ بار تکرار شده است. (شکل ۲- ب) ردیف سوم با تزئینات آجرکاری دالبری مزین شده است که در راس هر دالبری یک لوزی کوچک ایجاد شده است. باز در برج شمال شرقی در این ردیف یکی از دالبرهای کوچک تر از بقیه بوده و معمار به جهت برهم خوردن توازن تزئین با دو لوزی سعی در پرکردن این فضا کرده است. (شکل ۲- ج) ردیف چهارم ساده ترین بخش آجرکاری برج ها را تشکیل می دهد که هیچگونه برجستگی در آجرکاری آن به کار نرفته است و با خالی گذاشتن بند آجرها، دالبری هایی به وجود آورده است که در راس آنها لوزی های کوچکی به همین روش ساخته شده است. این دالبری ها در ۵ ردیف است که حتی در برخی از گوشه های

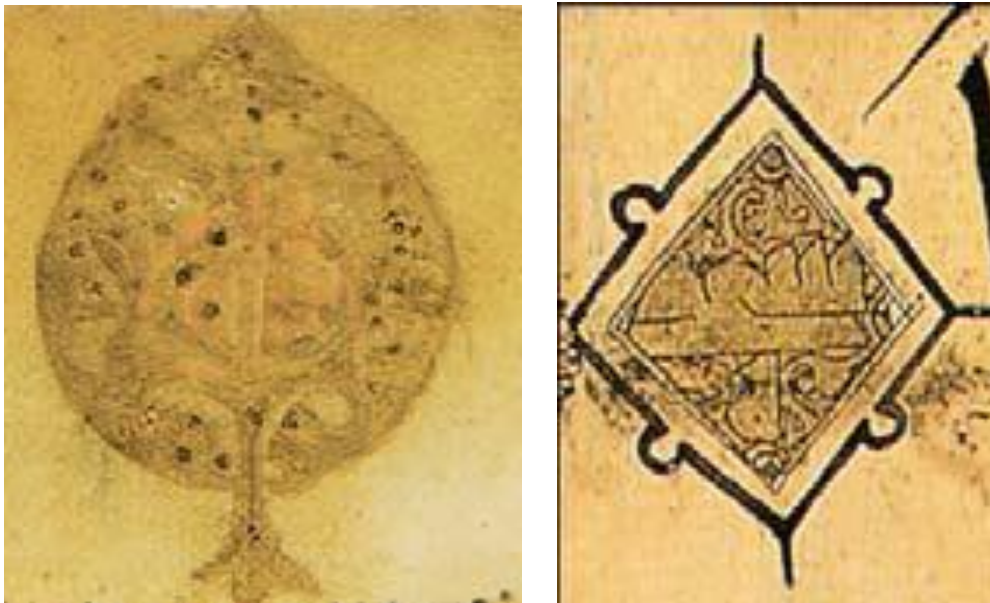
برج که به بارو متصل شده گویی معمار فراموش کرده که این تزئین را به کار ببرد و گوشه ای خالی مانده است. (شکل ۲-د) (شفیعی ف. اسفندیاری پور ه.، ۱۳۵۶). فضای داخلی اتاق های ارگ با نقوش اسلیمی، ترنج و گل و مرغ با رنگ های بسیار زنده و بخصوص آب طلا تزئین شده است. این نقوش متاسفانه یکبار در زمان قاجاریه به علت عناد با زندیه و یکبار در زمان پهلوی به علت این که ارگ به زندان تبدیل شد مورد تخریب قرار گرفته است. تزئینات داخلی محوطه ی خود ارگ نیز در دو وجه دارای آجر کاری خفته راسته یک طرفه جناقی نما و در قسمت جان پناه ها تزئینات آجر کاری به صورت ترنج می باشد.

شکل ۲- آجرکاری بارو ارگ کریم خان زند، منبع: نگارنده.

۳- طرح ترنج

تزئین یکی از عوامل مهم در معماری ایران است، که نمای ساختمان را از حالت خشک و بی روح خارج می کند و به آن هویت می بخشد. معماری ایرانی و تزئینات مربوط به آن از گذشته های دور تا به امروز پویایی و تداوم خود را حفظ کرده است. یکی از این نقوش تزئینی ترنج و سرترنج است که در طرح فرش، جلد های روغنی، گچبری، کاشی کاری، نقاشی های درونی داخل اتاق ها و آجرکاری مورد استفاده قرار می گرفته است. جلد قرآن نشانگر وجود ترنج و سرترنج از گذشته تا به امروز بوده است (میرزا امینی م. و بصام س.). دین مبین اسلام که واپسین و اکمل ادیان الهی است. کتاب عظیم الشان قرآن مجید از سوی حضرت باری تعالی به بشریت هدیه شده است. در میان مسلمانان نیز اهمیتی ویژه دارد از اینرو مسلمانان به تذهیب قرآن پرداخته اند از جمله اینکه در حاشیه قرآن از نقش ترنج ماندی با اشکال گیاهی تذهیب کرده اند که می توان آن را نوعی ترنج و سرترنج مستقل قلمداد کرد. شکل شماره ۳، دو نمونه از طرح های اولیه ترنج یا سرترنج را نشان می دهد.

شکل ۳- دو نمونه از طرح های اولیه ترنج

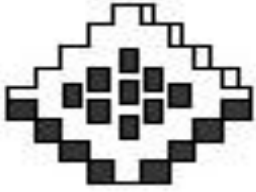

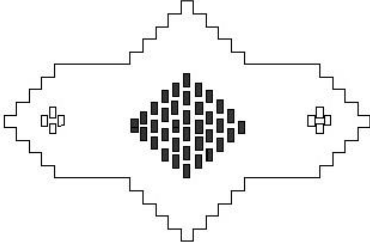

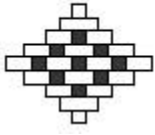

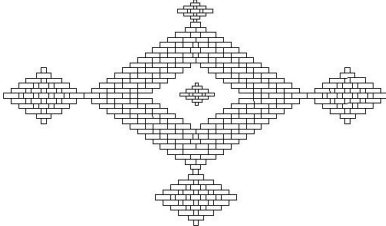
۴- جمع بندی

آن چه را که از گذشت تاریخ یک سرزمین به مردم آن منطقه ارث رسیده باشد، خواه مادی باشد و یا معنوی، به سختی در کشاکش تاریخ از یاد می رود، گاهی ممکن است یک سنت و آئین خاص تا مدت ها در زیر لایه های گذشت زمان پنهان شود و در شرایط خاصی دوباره به شکل نو ظاهر شود. آن چه که در تزئینات کاخ کریم خانی بسیار جلب توجه می کند و قابل بررسی است، وجود ریشه های تاریخی دوران گذشته در آن ها است. گرچه در سر تاسر کاخ نقش تکراری و کلی را میتوان در تزئینات مشاهده کرد ولی در جزئیات همه با هم متفاوتند و گاهی تفاوت های بزرگی را می توان در آن ها یافت. البته این نقوش در اجزا مقداری با هم متفاوت می شوند و لیکن ماهیت کلی شان دست نخورده باقی می ماند. این نگاره های تزئینی شامل ترنج ها و سرترنج ها، لچک ها و ترنج ها، شمسه ها و حاشیه ها می شود. با مطالعاتی که درباره ی نقاشی های تزئینی زندیه انجام گرفت. یکی از نقوش های بسیار فراوان که در تمامی تزئینات این مکان دیده می شود، ترنج ها و سر ترنج هایی است که با حالت هایی بسیار زیبا، لطافت خاصی به تزئینات معماری داده است. ترنج از اجزای مهم اسلوب ایرانی که معمولا در وسط طرح ها به شکل مستقلی قرار دارد و از ترکیب گل و برگ و طرح های اسلیمی ساخته می شوند گاهی بر دو سر ترنج، دو طرح قرینه کوچکتر به نام سرترنج می افزایند. در واقع سر ترنج به عنوان تکمیل کننده ترنج از نظر پیشینه ی تاریخی بسیار شبیه گل نیلوفرآبی است. این تزئین در دوران آشوری، هخامنشی، اشکانی و ساسانی وجود داشته است و بعد ها در دوره ی اسلامی با تغییراتی اندک به همراه ترنج به کار می رود و در طول هنر دوره اسلامی تغییراتی را پذیرا بوده است.

۵- نتیجه گیری

آنچه که در معماری ارگ کریم خان دوره زندیه به وفور دیده می شود آجرکاریهای متنوع هندسی و تزئینات وابسته به آن است. ارگ کریم خان در واقع محل سکونت کریم خان نیز بوده است از اینرو دارای معماری درونگرا در فضای داخلی می باشد که با انواع تزئینات دوران نظیر نقاشی، حجاری و گچ کاری تزئین شده است. اما به لحاظ موقعیت سیاسی کاخ دارای معماری تدافعی با برج و باروهای بلند می باشد که غالب تزئینات آن آجرکاری است. بر اساس بررسی های انجام شده طرح های آجرکاری بیشتر بر روی برج های اطراف کاخ کریم خان شکل گرفته است. در این طرح های آجرکاری غالبا از طرح ترنج که طرح رایج در اکثر هنرهای این دوران می باشد بهره گرفته شده است. این طرح ها گاه به شکل ترنج های ساده، گاه ترنج ها با پیچیدگی و جزئیات بیشتر و در برخی موارد ترنج ها با ترکیب سرترنج می باشند. در این راستا طرح های ترنج آجرکاری در ارگ کریم خان در پنج مدل شناسایی و تقسیم بندی گردیده است. پنج دسته ترنج های آجرکاری ارگ کریم خان، تصاویر و محل قرارگیری آن ها در بنای مورد مطالعه در جدول شماره ۳ ارائه گردیده است.

جدول ۳- انواع طرح ترنج در آجرکاری - ارگ کریم خان شیراز، منبع: نگارنده.

انواع ترنج	محل قرار گرفتن ترنج	
		۱ ردیف اول برج
		۲ ردیف دوم برج
		۳ ردیف سوم برج
		۴ حاجان پناه درون بنا
		۵ بدنه دیواره بیرونی بنا

منابع

- ۱- شفیعی، فاطمه. اسفندیاری پور، هوشنگ. (۱۳۵۶)، جلوه گاه هنر و معماری در کاخ کریم خانی. فارس: انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان فارس با همکاری اداره کل امور فرهنگی و ارتباطات، چاپ گنجینه.
- ۲- ماهر النقش، محمود. (۱۳۸۰). میراث آجر کاری در ایران. تهران: انتشارات صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران.
- ۳- بزرگ نیا، زهره. (۱۳۸۶). تزئینات آجری. نشریه معمار: شماره ۴۳: صفحات ۴۰-۵۱.
- ۴- خرماهی، محمد کریم. (۱۳۷۹). شیراز یادگار گذشتگان. چاپ اول. شیراز: انتشارات تخت جمشید.
- ۵- قدیانی، عباس. (۱۳۴۲). تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره افشاریه و زندیه. تهران: انتشارات فرهنگ.
- ۶- سازمان میراث فرهنگی و گردشگری فارس قابل دسترس در www.farschto.ir.
- ۷- میرزا امینی، سید محمد مهدی و بصام، سید جلال الدین (۱۳۹۰). بررسی نقش نمادین ترنج در فرش ایران، گلجام: شماره ۱۸: ۹-۳۰.
- ۸- شفیعی، فاطمه. (۱۳۸۴). مجموعه ی زندیه. قزوین: چاپ ستاره سبز.
- ۹- نصر، طاهره. (۱۳۸۷). جستاری در شهر سازی و معماری زندیه. انتشارات نوید شیراز: چاپ و اصف.
- ۱۰- کیانی، محمد یوسف (۱۳۷۶). تزئینات وابسته به معماری دوران اسلامی. چاپ اول. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ۱۱- کباری، سیاوش. (۱۳۷۵). مصالح شناسی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات دانش و فن.
- ۱۲- رسولی، هوشنگ. (۱۳۸۴). تاریخچه و شیوه های معماری در ایران. تهران: انتشارات پشتون.
- ۱۳- زمرشیدی، حسین. (۱۳۶۷). گلچین معقلی. جلد اول. تهران: انتشارات کیهان.
- ۱۴- شکفته، عاطفه. احمدی، حسین. (۱۳۹۴). تزئینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در دوره ی خوارزمشاهی و ایلیخانی. فصل نامه ی پژوهش های معماری اسلامی: شماره ۶.
- ۱۵- کیانی، مصطفی. (۱۳۹۲). جایگاه هنر آجر کاری تزئینی در معماری دوره ی پهلوی اول. نشریه ی هنر های زیبا - معماری و شهرسازی: دوره ۱۸ (شماره ۱): صفحات ۱۵-۲۸.
- ۱۶- بزرگمهری، زهره. (۱۳۸۱). مصالح ساختمانی (آزند، اندود، آمود)، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.